

**БЪЛГАРСКИ
ЛИТЕРАТУРНИ
ПОРТРЕТИ – ТВОРЦИ
И ПРОБЛЕМИ**

П. Р. СЛАВЕЙКОВ
(1827–1895)

ДЯДО СЛАВЕЙКОВ: това просто име го обгръща с родствените симпатии, с искрената привързаност на няколко поколения, които виждат в неговото пъстро писателско дело първото задоволение на една ранна и незакрепнала своя нужда: нуждата от песен. Казанлъжият чирак Петко Рачов се прекръства със сладкопийното име Славейков и под натиска на едно примитивно, но силно влечение става идеолог на онова съсловие, на оная голяма част от българския народ – еснафите, – която в онова време, около средата на миналия век, поемаше в ръцете си възраждането на народното съзнание, борбата за училище и църква. Така цялото поетично творчество на дядо Славейкова се движи преди всичко от обществения идеал и тъкмо в този идеал то намира своя най-пълен завършек: „Не пей ми се“ и „Жестокостта ми се сломи“.

И рекъл бях: аз няма веч да плача
за тежките на тоз народ беди!
Ожесточен пощада му не рачах:
„Да тегли, гумах с яд, щом тъй мъжди!“
Народ такъв за друго недостоен
освен за мъки, нужди и тегла,
неучен род, безсмислен раб, спящ воин,
що чака той за тези си дела?

.....

Но, майко, чух как богу дух си гала...

И в твойта смърт, и в нейното страдание
познах теглото аз на тоз народ –

развредиха се моите вехти рани
за негова и наш злочест живот!
Жестокостта ми се сломи. Аз кломнах,
заплаках пак и зинах, та проклев —
проклев аз тази в мене страст безумна
да бѣда горг и жесток, както бех.

.....

И вслушах се... и близо, и далек
все този глас: „Ах! Помощ иде ли?“
Възгърнах аз и толкоз само рекох:
„О, спи ли Бог? О, Бог не види ли?“

Дори и тогава, когато музата на П. Р. Славейков му нашепва лични, интимни мотиви, над тия мотиви стои общественото чувство; и интимните песни на П. Р. Славейков имат своята обществена цел — да обогатят чувството на народа или дори да му служат само за пеене на мястото на всеобщо петието тогава гръцки и турски песни. Същото това обществено чувство разкарва дядо Славейкова накръст по всички български земи — било като учител, било като редактор на народобудителни вестници, било като събирач на народни песни, приказки, гатанки, пословици и език.

За литературно-историчната преценка на един поет е от значение преди всичко художествената цена на неговите творби; преди всичко присъствието на жив и бодър поетически талант. Колкото и незавършени да са повечето от стихотворенията на дядо Славейков — по една или друга причина: главно — поради неговата самоука култура и поради неудържимата разпръснатост на разнообразното служене на народните идеали, — все пак в тях на много места проличават белезите на непосредствен поетически талант: достатъчно оформен за онова време поетичес-

ки (емоционален) език, творческо въображение, оригинални и сложествивни образи, дори размерност в двужението между тия образи. Напр.:

Ще окача аз нямата си лира
на безбродни, бодливи глогини,

там сред пусати безводни долини...

– един образ, който напомня библейския образ за пленниците при реките вавилонски, окачили своите арфи по надвисналите там върби. Или:

Не пей, канарче, у кафез,
не вливай в мене скръб сърдечна:
припомняш ми печално гнес
станалото в страна далечна.

Тия два цитата, особено последните два стиха от втория куплет с ненадейната и сложествивна алитерация: припомняш – печално; „станалото в страна далечна“ – ни сочат твърде голяма музикалност, която е твърде обикновена и естествена за неговия стих. Алитерациите, кадансираната съзвучност се среща почти навсякъде – твърде често – в стихотворенията на П. Р. Славейков. За музикалността на неговия стих допринасят много и непълните, но затова и небодливите рими, като напр: плача – не рачах, недостоен – воин, страдание – рани, кълмнах – безумна, надалеко – рекох, летос – полето и мн.гр. С тия свои рими, които едва гнес чрез най-младите наши поети добиват законност в българската поезия, старият дядо Славейков, първият по време български поет изпреварва с цели 50 години развитието на българския стих – колкото и парадоксално да звучи това.

РАКОВСКИ (1821–1865)

32

Гео. Мисев. Том III

РАКОВСКИ отдавна е загубил всяко значение на поет — ако е имал някога такова. Не само неговият новобългарско-старобългарско-славянски език прави невъзможна насладата от „Горски пътник“, но преди всичко, и главно липсата на поетически дар.

Че Раковски е забравен като поет — от това, струва ми се, не е загубил нито българският народ, нито българската литература. Но много по-голяма загуба, твърде голяма загуба е това, че Раковски е забравен като личност. Затова, защото днес такава личност е невъзможна.

Личност! Човекът Раковски! Една воля, която достига до упоритост, една преданост, която достига до фанатизъм, екзалтация, която достига до маниачество. Един „образ невъзможен“, както казва Вазов, в който невъзможното е добило въплощение. Един образ — може би единствен в историята на човечеството:

Природата веща беше се сбъркала,
тя от теб да стори гений бе искала;
затова в глава ти като в една нещ
хвърли толкоз пламък и възторг горещ.
Но друг таен демон се намеси тамо:
ти стана създаване от крайности само,
елемент от страсти, от злъчка и мощ,
гуша, пълна с буря, с блясък и със нош.

Раковски можеше да стане един едър и почтен търговец, но демонът, скрит у него, го гони непрестанно — към някакъв идеал, който почти взема размерите на нещо извънсветовно, свръхестествено. Преследван от власт и бедност, той бяга от стра-

на в страна, от град в град, от Букурещ в Белград,
Нови Сад, Виена, Марсилия, Париж, Атина, Цариград:

Тук мърец замислен, там луда глава,
мрачен узник в Стамбул, генерал в балкана,
поет и разбойник под съща премяна.

Всяка спасрена или подарена пара той дава – без
да мисли, че жертва нещо – за пропаганда на идеята,
която гори в главата му: за издаване на вестници, за
образуване на войска, за сваляне на турската империя,
мъчи се да убеди Наполеона III, че е длъжен да поведе
война за освобождението на българския народ; пише по-
еми, прави исторични и филологически изследвания и в
миналото на българския народ „вкарваш смело вселена-
та цяла“. Болен години наред от туберкулоза, с прогно-
ли гърди, той не се спира ни за миг до последния си час:

Нищо невъзможно за теб не оста.
Ти даваше образ на всяка мечта.
На неми загадки, сфинкси безответни,
предлагаше твоите въпроси заветни;
историята, мракът, времето, редът
не значеха много в големия ти път.
Ти искаш да бутнеш, о, дух безпокоен,
нещастен мечтател, апостол и воин,
в един час делото на пет векове.

Днес никой не знае гроба на Раковски. Той няма
гроб. Един Ахасфер – вечният скитник евреин, – въп-
лотен в днешно време, у нас. Днес той е сянка в „Епо-
пеята на забравените“ – един гений, твърде голям мо-
же би, за да бъде запомнен:

Историята има да се позамисли
към кой лик безсмъртен тебе да причисли.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

34

Гео. Мисев. Том III

Песента „Хубава си, моя горо“ се пее и досега (по гласа на една френска песен) – но това още не е доказателство за нейната художествена стойност, нито за художествената стойност на Любен-Каравеловите стихотворения изобщо. Колкото и да е заемствал Л. Каравелов от украинския поет Шевченко, па и от Хайне – от друга страна, – колкото и снизходителна да бъде критиката към него, пак не бихме могли да открием някаква красота или художествена наслада в сиромашки куплетчета като

Хубава си, моя горо,
миришеш на младост,
но *вселяваш* в сърцата ни
само скръб и *жаалост*.

Който веднъж те погледне,
той вечно *жаае*,
че не може
пог твоите сенки да *изтае*...

Или:

Преминуват годинките,
старото *белее*,
а младото цъфти, расте,
за да остарее.

Или:

Пролет гоїде и *пиленце*
по балкана пее;

зеленее се тревица,
слива се белее.

Нито стихът, нито стилът, нито езикът – преди всичко – представят нещо особено. Любен Каравелов не умее да намери подходящата гума, за да извика у читателя някаква емоция, и напразно се измества с думи като „жалост“, „пилене“, „изтлее“, „жалее“, „вселяваш в сърцата ни“ – думи, които нищо не вселяват в сърцата ни. Но Каравелов не би могъл да намери за целта си емоционални гуми, емоционален език, защото у самия него липсва емоцията, липсва емоционалното отношение към света и живота. А това значи – поетически дар. Стихове без поезия са проза. И такива са стиховете на Любен Каравелов. Лоши дори като стихосложение – с куца стъпка и с безуспешно търсени рими, като напр. римата „жалост – младост“. Това са стихове, писани не по вътрешен нагон, вътрешна нужда – а поради нуждата на издаваните от Каравелова вестници и списания и поради преголямата негова ревност да служи на народното дело с всички възможни средства.

По самата си същина Любен Каравелов не е поетическа натура. Нему липсва преди всичко поетическият поглед на нещата. Той гледа на всичко около себе си с прозаическия поглед на внимателния наблюдател. Затова може би от цялото дело на Л. Каравелов само прозаическите му работи да имат някакво относително литературно значение: значението на добри битови наблюдения и описания. Аз помня още от училище оня момент от „Българи от старо време“, когато недоволният от себе си хаджи Генчо от яд гони кокошките по двора: това е много добро като наблюдение, но същевременно то и всички други наблюдения ни показват, че лириката, че поетическото изкуство не се ражда от наблюдение. Защото и

стиховете на Любена Каравелов отиват по-далеч от наблюдението – от простата констатация на известен, съвсем известен факт:

Касапинът коли
най-кротките крави,
а дивите вълци
са живи и здрави.

Или:

Лалугерът нито оре,
нито семе сее,
а пълна е къщата му –
той добре живее...

– и пр.

Би било съвсем излишно да се доказва, че поезията на Любен Каравелов не е поезия, ако литературните археолози, професори в нашия университет, не продължаваха да четат лекции за тази поезия; ако не продължаваха да смятат за литература всичко писано, ако не продължаваха да смятат обективното прозаическо наблюдение за основа на поетическото творчество.

Но и тогава, когато Любен Каравелов се мъчи да прекрачи отвъд обективно наблюдавания факт, „емоцията“, която се ражда в душата му, е само обикновено недоволство от реда на нещата и отвежда поета (ако е позволено да назовем и Любен Каравелов с това име) към едно съвсем рационалистично, прозаично заключение – едно винаги преднамерено и винаги едно и също заключение:

Не вярвам ази, че калугер
ще спаси раята:

свободата не ще екзарх –
иска Караджата.

Така гумата, която най-добре би характеризирала поезията на Любен Каравелов, е гумата „журналистика“. Любен Каравелов е журналист в стихове и роноточалник на журналистичното в българската литература, от което тя и досега не може да се освободи. Трите четвърти от стиховете на Любена Каравелов са сатири, груби като чистата искреност на съвестта му, а едната четвърт – вестникарски позии и обществена дидактика:

Българино, българино,
чуждо мотовило!
Имаш ли ти нещо свято,
или нещо мило?
Езика си ти презираш,
народа си гониш,
а наг чуждите гробове
едри сълзи рониш!
Всички хора напред вървят
и знание търсят,
а ти клонтиш и нехаш...

Като признаваме неговата искрена обществена служба, ние не можем – от името на минималните литературни изисквания – да не отречем неговото литературно дело, което не отива отвъд борческите нужди на времето, отвъд журналистическите тревоги на журналиста Любен Каравелов.

ТРИ МАЛКИ ИМЕНА

(К. МИЛАДИНОВ, КОЗЛЕВ, ЧИНГУЛОВ)

Епохата преди Освобождението, кипящата епоха на Българското възраждане, призоваваше за полезно дело всички сили, които можеха да бъдат полезни – до колкото можеха да бъдат полезни. Просветното пробуждане – със силата на своя стремителен темп – изнасилваше всеки даскал да стане поет и всеки поет – даскал, учител народен. Така епохата преди Освобождението, па и дълги години след Освобождението изобилстваше с една усилена литературна продукция от звани и незвани: пишеха се стихове и песни, много, от много хора, на които липсваше и дар, и сръчност, и що-годе литературна целесъобразност; дори стихове и песни, които не прескачат отвъд стените на града или паланката, дето са „измислени“; дори поети, които никога не са мечтали да впишат името си в страниците на литературната история – и не са го вписали, разбира се, – имена, които може би са се славили в продължение на няколко години или няколко дена... днес обаче съвсем непознати за нас и забравени като стари, избелели от времето семейни фотографии...

Измежду тия безброй имена на хора, писали песни преди 50–60 години, литературната история е благоволила да запомни само две имена на поети отпреди Освобождението: П. Р. Славейков и Ботйов. Всички други – Пишурка, Пърличев, Франзя, П. Иванов и т.н. – литературната история е отдавна наградил с безапелативно пренебрежение, макар че ние помним тия имена и до днес (като куриози) – наградил с безапелативно пренебрежение също тъй, както и хилядите незапомнени имена с локално значение... За тия поети Ботйов бе написал навремето оная сатира:

Защо не съм и аз поет,
поет като Пишурката?
Ех, че ога бих написал
на баба си на хурката...

Но три измежду тия много имена са незаконно забравени: К. Миладинов, Н. Козлев и Д. Чинтулов.

* * *

Константин Миладинов – по-малкият от двамата братя от Струга – е познат за нас под абстрактното име „братя Миладинови“ – събирачите и издателите на бележития за Българското възраждане и за българската фолклорна наука сборник от народни песни; познат може би и от големия му литографен портрет, който – редом с Ботйов, Каравелов и П. Р. Славейков – се срещаше едно време в училищата: пълничък, красив мъж, с голяма, талазно-накъдрена коса, спусната настрана.

Но независимо от сборника народни песни Константин Миладинов е оставил няколко лирически стихотворения, писани в Москва, които обаче днес почти никой не знае. Може би за това, че са писани на стружки диалект. Но в тях личи един жив поетически темперамент, но в тях звучи такава лека музикалност, такова истинско чувство, силни поетически образи и достатъчно за онова време техническо съвършенство, че – ако не бе написано на диалект – стихотворението „Тъга за Юг“ например би стояло и днес не по-году от най-хубавите работи на П. Р. Славейков. „Тъга за Юг“ се равни във всяко отношение на „Жестокостта ми се сломи“ напр. Едно обстоятелство, достатъчно, за да не трябва да се забрави Константин Миладинов като поет.

* * *

Никола Козлев е авторът на не съвсем забравената още поема „Хайгут Сигер“.

Тя е писана в стила на народната песен — също като Ботйовите „Хайгути“ или дядо Славейковия „Извор на Белоногата“. Но покрай имитирането на примитивните художествени похвати на народната песен в поемата за Хайгут Сигер и Черен Арап има места, в които се разкрива едно истинско дарование на епически поет: мярката на епическия разказ, сигурното рисуване на картината, силата на въображението и образността на езика. Поетът Козлев е недвусмислено проявен в стихове като:

На бял коня Черен Арап...

или:

Бучат бури, ечат гори...

— стихове, които с много малко средства, само с четири гуми, извикват пред нас образа, който поетът иска да ни представи, или дори цяла картина, но особено:

Сиви вълци по могили
настръхнали и завили...

(в момента на „страшната борба“ между Хайгут Сигер и Черен Арап) е един образ, който пред опасността да разруши достоверността на разказа, ни доказва присъствието у Козлева на силна и истинска творческа фантазия — т.е. присъствието у Козлева на един истински поет. Защото в образите — плод на творческата фантазия — стои истинският поет.

* * *

Ако поемата на Козлева все още се намира в някоу христоматии по история на българската литература, десетината бунтовни песни и стихотворения на Добри Чинтулов (1822--1886) са вече отдавна и почти изцяло забравени. А Добри Чинтулов е скромният, потопен в себе си учител в Сливен и ратник за църковна свобода в Цариградския народен събор от 1870 г. Одеският семинарист, който носеше у себе си скрития бисер на един голям поетически талант. Неговите бунтовни песни обикаляха навремето – преди Освобождението – анонимно всички села и паланки в България, па и извън България – в румънските кръчми, гето биеха родолюбивите сърца на хъшовете:

„Пламени! Пламени ти в нас, любов гореца!“... И в тоя патетичен възглас се чувства внезапно стремителното избухване на големия поетически талант, твърде голям за едно време, онова далечно време, което чувстваше потребността от поетически пламък, но нямаше още средства да го запали. Чинтулов намери тия средства. В неговите стихове бие вълната на живо поетическо чувство, което – ненадейно и удивително за онова време – кристализира в една прецизна и завършена художествена форма: език, стих и образ:

Издигна си ръката да замери,
но в този час, когато се съзря,
ръката му започна да трепери –
и месецът печален го огря...

Или тоя куплет от прощаването с майка му:

Къде е мойта майка мила,
роднините ще питаш ти –
но само тайната могила
тогаз ще ти покажат те...

Чинтулов — може би не ще бъде пресилено да се каже — е единичният наш поет отпреди Освобождението, който носеше у себе си не само живото чувство, мисъл или идея, а и интуитивния стремеж да превърне това чувство, мисъл и идея във форма. В това отношение той надвишава всички свои съвременници: той е не само поет, понесен от порива на искреното вдъхновение, но и художник. Един поет, който слиза по-дълбоко от развълнуваната повърхнина на вдъхновението си, за да стигне до дълбоките акорди на една „мирова скръб“:

Но где и към кого да ца?
Кой може да ме утеша?

Един без право забравен поет, който — в друго време — можеше негли да стане един голям поет.

ХРИСТО БОТЙОВ (1848–1876)

Внезапно и неочаквано, посред примитивните още наченки от българска поезия преди половин век, се появява голямата фигура на Христо Ботйов. Посред нерешителното и неловко срочане на многобройните стихотворци от онова време гласът на Ботйова прогърмява като мощна тръба за героична атака. Неговата поезия – това бе един стихуен трус, който разтърси българската литература и българската гуша в нейния последен и тежък сън: това бе първата, внезапна и могъща, манифестация на българския гений.

Дотогава – нека го кажем открито и откровено – нямаше поети и поезия в България. Поемите на Раковски или Жинзифов, песните на Каравелов, дори и тия на П. Р. Славейков и Чинтулов, като премълчим съвършено очевидно лишените от поетически пламък стихоплетства на десетици учени или полуучени стихоплетци – не бяха повече от едно неловко проявление на примитивен поетически натюрел, не бяха повече от нерешителни опити в областта на поезията или дори – на стихосложението.

И ненадейно: повелителната фигура на Ботйова – млад и пламенен, с тънки и остри черти, черна коса и брада, с очи, блестящи от мощ и гордост.

Неговият глас прогърмява кръз елегичния лепет на неговите съвременници като рева на буйно завтурнат пролетен вихър, който разлюлява дълбоките лесове в Балкана и кърши и унася в своя стихуен устрем листи и клони. Неговият глас е дълбок и остър вик, той ечи през всички строфи на неговите няколко стихотворения – един бодър вик дори и в строфите, дето прелива мъка и

горест, дори и в стихотворението, озаглавено „Елегия“.

В цялата поезия на Христо Ботйов звучи все един прямо индивидуален и дори индивидуалистичен тон. Христо Ботйов, човекът и поетът, живее в нашия спомен с образа на *индивидуалист*, застрашително напрегнат от мощ и гордост. Но този индивидуализъм събира в себе си цялата гуша на расата, из тъмните дълбини на която е израснал поетът. Това е един инстинктивен и импулсивен *индивидуализъм*, набиран и блуждающ в продължение на години и векове, посред подемите и паденията на милиони изчезнали вече прадеди – набиран постепенно, бавно, като една цялостна психическа енергия, предавана от поколение на поколение и при това все повече увеличавана – за да намери в един определен час своето възплъщение в една избрана гуша, душата на поета, предопределен да манифестира тази колективна психическа енергия, гения на своята раса. Това впрочем е винаги истинският, най-същественният белег на големия поет: колективната духовна енергия, която избухва над неговите лични преживявания и чувства и която импулсира цялото му творчество. И това е Христо Ботйов за нас: първата блестяща манифестация на гения на българския народ – на *жизнената сила* на този народ, жизнената сила, разпръсната и спяща през дългите векове на робство и черноземно страдание, но преживяла това страдание и отчаянието на това робство.

Тук трябва да се цитира поемата „Борба“, която започва с ноти на горест и отчаяние:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува,
погледът мрачен, умът не види –
добро ли, зло ли насреща иде...
На гуша лежат спомени тежки,
злобна ги памет често повтаря,

в гърди ни любов, ни капка вяра,
нищо надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!

За да продължи в твърди и горди строфи, дето
блика неумолимо презрение.

Така чрез Ботйова българският народ за пръв път
изразява в дело своята жизнена психическа енергия,
творческия стремеж на своя дух и реализира първия
с мирово значение скок навън из своята национална съ-
щина — към висшите цели на един мир, всечовеш-
ки мироглед.

И неговата „Молитва“ е трояка: свобода—борба—
братско единение:

Вдъхни всекиму, о, Боже,
любов жива за свобода —
да се бори кой как може
с душманите на народа.
Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане роба,
в редовете на борбата
да си найда и аз гроба!
Не оставяй да изстине
буино сърце на чужбина
и гласът ми да премине
тихо, като през пустиня!...

Социалното — нека кажем дори: човешкото със-
тояние на българския народ, из който е израснал Бот-
йов, па и на цялото човечество, към което се стре-
ми неговото чувство, изпълва с гняв и ярост негова-
та пламенна душа. Той иска да пие „в механата“, за
да забрави всичко:

Тежко, тежко! Вино дайте!

Пиян дано аз забравя
туй що, глупци, вий не знайте
позор ли е, или слава!

Но не – славата е близко; той е готов за близката борба, той си взема сбогом завинаги от своята любима, която го е приспивала досега с мелодии, чужди на неговото вътрешно чувство („До моето първо либе“); той зове към нея да му запее нова песен, „песен на жалост“, „песен на горест и борба“, която да го унесе там далеч:

Там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни
и предсмъртни песни надгробни...
Там... там буря кърши клонове,
а сабя ги свива на венец;
знанали са страшни голове
и пищи в тях зърно от свинец,
и смъртта ѝ там мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!

И в моя строй от чувства и стремежи поетът търси и намира своите мотиви: той възпява легендарните шампиони на свободата – старинните хайдути, пламтящи в затънтените дебри на Балкана, посред ореола на всенародната обич; възпява момата, която избягва със своя любовник бунтовник в планината („Пристанала“); възпява своите другари, герои на българската революция: апостола Левски и Хаджи Димитър.

* * *

От гледището на формалната литературна критика мотивите в поезията на Ботйова не са получили своята пълна и свършена разработка. Преди всичко стилът на Ботйовите стихотворения е още нео-

бособен, неиндивидуализиран: неговите мотиви изискват собствен, сформиран в ярки черти стил – а поетът се люшка между примитивния стил, примитивните стилни похвати на народната поезия и – от друга страна – наченки от един свой стил, който обаче не узрява в ярки, типични черти тъкмо затуй, разбира се, че редом с него и над него стои непобеденият, още примитивен образец на народната песен. Но стил значи – език. А езикът на Ботйова е още неоформен, неочистен. Изрази като „чувства си в калта *увирах*“ или банални епитети като „чуден глас“, „сърце ранено“ или съкращения като „га“ вместо „кога“ и пр. са примери за лош език, който не може да бъде средство за високи художествени достижения. Също и *стихът* на Ботйова е неуравновесен още ритмически: той се люшка между тоническия стих, който по-късно се наложи в нашата поезия, и силабическия стих на народната песен. В това отношение П. Р. Славейков и Добри Чинтулов бяха изпреварили Ботйова.

Всички тия външни недостатъци на Ботйовата поезия, тази обща незавършеност и несъвършеност я лишават от художествен стил и хвърлят стрели против и до днес съществуващото всеобщо убеждение, че Ботйов е най-големият български поет – ненадмнваем и непостижим за дълго още време. Защото: „изкуството“, „поезията“ – това е преди всичко форма. Едно художествено произведение е „вещ“, завършена във всяко отношение. Това – формата – остава в нашата поезия запазена за много по-късно време: за Яворова. Защото в това отношение Ботйов не може да превъзмogne съгбата на своето време – тъмното време на една току-що начеваща литература без литературна традиция.

Ала небособеният стил, нечистият език и неправилният стих още не слагат гробна плоча над поетическото дело на Христо Ботйов. В едно несъвър-

шено негово стихотворение един или два образа – внезапни и силни, дотолкова, че в тях недвусмислено се познава голямата ръка на творец – раздвижват цялото стихотворение и събуждат у нас непобедим трепет – трепета от дъха на един истински голям поет. Бих посочил:

Чуй как стене гора и шума,
чуй как ечат бури вековни...

или:

Там... там буря кърши клонове,
а сабя ги свива на венец...

или:

От виковете страшни и злобни
и предсмъртни песни надгробни...

или:

Мълчи народът!

Или:

Ръжда разяжда гложани кости...

или:

Весел ме гледат мили гругари...

или:

Пейте, робини, тез тъжни песни...

или:

Балканът пее хайдушка песен.

Или:

Вихрове гонят тръни в полето,
и стуг, и мраз, и плач без надежда...

или: последните два куплета на „Молитвата“ и пр.

Ботйов ни е оставил само 19 стихотворения. Но само 19 реда от тях въпреки незавършеността на останалите, само 19 необикновени поетически образа са достатъчни да ни накарат да почувстваме стихийния творчески импулс у този поет – явил се и изчезнал твърде рано, като една ранна и внезапна манифестация на българския дух – на жизнената енергия в тоя дух, – чрез която Ботйов, човекът и поетът, изскача извън своето време.

И в това е неговото голямо значение.

ИВАН ВАЗОВ

50

Гео. Мисев. Том III

Вчера, 22 септември, следобед, полетях гушата на нашия стар народен поет – Иван Вазов. Титанът, който блещеше в хоризонта на нашата литература, изгасна наведнъж. Дълбок траур завладя българската гуша. Буйното сърце на дядо Вазов спря да тупти в момент неочакван. Горещият гъх на живота напусна гърдите му. Слънцето на неговата лира потъмня в миг над пропастта на отчаяните ни души.

* * *

Какво губи днес България? Това не можем го каза сега. Внезапният и жесток удар на смъртта ни отне онава душевно спокойствие, което ни е нужно, за да схванем заубата, която претърпяваме. Това, което ние знаем и чувстваме в този момент, е, че Вазов умря.

* * *

Иван Вазов е роден в 1850 година в град Сопот, разположен по полите на Стара планина. Неговият баща искаше да го направи търговец, но съдбата обаче го предопределила да стане поет – поет навсякъде. Вазов преживя всички нещастия и надежди на своя народ и започна своето литературно творчество още през 1870 година. Стихотворения, романи, разкази, грами – една дълга верига от поетически трудове, в които живее българската гуша в най-интензивния момент на своето национално съществуване.

От 1875 година насам, когато излиза и неговата стихотворна сбирка „Пряпорец и гусла“, ежегодно Вазов дава на българския народ по един труд, който отразява неговия живот: „Тъгите на България“, „Избав-

ление“, „Гусла“, „Поля и гори“ (стихотв.), „Един към в Балкана“, „Митрофан“, „Хаджи Ахил“ (новели), „Италия“, „Сливница“, „Всрел Рила“, „Звукове“ (стихотв.), романа „Под игото“, „Нова земя“, „Казаларската царица“, „Светослав Тертер“, сборниците от новели; „Повести и разкази“, „Драски и шарки“, „Пътър свят“, „Видено и чуто“, „Утро в Банки“ (новели), „Скитнишки песни“, „Под нашето небе“ (стихотв.) и най-после Вазов написа последната си стихотворна сбирка през 3-те войни на България от 1912–1918 година – всичко това е скъпо и мило за българския народ, понеже в него живее българската душа.

* * *

Иван Вазов носеше в себе си спонтанната нужда да екстериоризира всичко онуй, което преживяваше душата му, нещо, което съставлява характерната черта на всеки истински поет. Той преди всичко имаше поетична душа.

И това е всичко за него.

Роден в една среда и в един период още некултурни, Вазов трябваше да се издигне чрез свои собствени усилия и резултатите, които той придоби през толкова мъчнотии, са удивителни и заслужават дълбоката адмирация на младите поколения. Всичко онова, което поетът постигна, го дължи на свои собствени сили, на своята собствена природа. Вазов оставя след себе си едно колосално дело със славни и безсмъртни основи. Той беше погълнал в себе си душата и живота на целия български народ и затова той стана поетът на този народ – народният поет на България. България оплаква днес смъртта на своя поет.

* * *

Преди Иван Вазов нямаше българска литература. Вазов е този, който създаде българската литература

толкоз със своето грамадно и многоценно литературно дело, колкото и с влиянието, което той упражни върху общия развой на българската реч. Той е, който даде първото удовлетворение на поетическата нужда в българската душа. Несъмнено нашата литература ще се стреми към новите литературни нужди, тя ще се издигне на по-широк и богат литературен уровень, но досега тя беше под благотворната сянка на Вазова, който е откърмил почти всички наши млади писатели въпреки лютите борби – литературни и естетични, – водени против неговото дело. Човекът изчезва, но неговото дело и име остават – това велико име, което времето не ще може да заличи от паметта на българите: Иван Вазов даде на българския народ неговата литература, създаде българската литература, създаде българския език, като го направи тъй пластичен, щото да може изрази всичките мисли и трептения на човешката душа. Нему следователно българският народ дължи всички онези културни блага, които можа досега да създаде. Нему България дължи своята култура. Ето истинската причина на големия траур на този народ, който днес оплаква загубата на едно от своите първостепенни слънца, оплаква смъртта на едно от своите най-славни деца, оплаква последния си велик герой – народния поет на България.

ЛИРИЧЕСКОТО ДЕЛО НА ИВАН ВАЗОВ

Лирическата поезия на Вазов, това е цялата му поезия, това е наистина писателското му дело; защото повече в лирическите му стихотворения, нежели в неговите епически поеми ние виждаме истинската и чиста проява на неговия поетически талант. Вазов е преди всичко лирически поет предвид на романтичния му темперамент — неговата най-характерна черта. Той е романтик, защото е лирик, и обратно.

* * *

Вазов принадлежеше на едно поколение, което по своите копнежи, мечти и предназначение не можеше да бъде освен романтично. Това е поколението, което трябваше да осъществи заветната мечта на българското въстание. Това е поколението, сред което се е породила омайната мечта на българското въстание в 1876 година. Това е поколението на мечтите, на копнежите, на смелия подтик, на будния дух, на кипящата душа. Това е най-последното поколение, за което мечтите бяха реалности — едно поколение съвсем романтично. Иван Вазов беше от такова поколение — един поет, романтичен по душа. Романтизмът на Вазова се е проявил по един удивителен начин в неговата „Епопея на забравените“, една серия от 12 дълги епико-лирически поеми, дето поетът възпява славните дейци на Българското възраждане, чийто последен представител беше Иван Вазов. В тази своя „Епопея на забравените“ той възпява атонския калугер Паусий, който в най-тъмната епоха е написал първата история на българския народ, туряйки по този начин първата искра на духовно пробуждане в душата на

българина; той е възпял братя Миладинови – Константин и Димитър – първите български фолклористи, свържани в цариградския занган от гръцката патриаршия; Левски – апостола на политическото възраждане на българския народ, обесен в София през 1873 година; Раковски, най-романтичната физиономия в българската история, поет, публицист, учен, историк, филолог, бунтовник, винаги екзалтиран от любов към своята родина; Караджата, водителя на една прочута чета от бунтовници в 1867 г.; Каблешков, апостола на въстанието в 1876 година; Бенковски, главнокомандващия Априлското въстание; Волов, един от прославените бойци; „простият обушар“ Кочо, един славен герой през време на опожаряването на Перушица от турските пълчища, пратени да потушават въстанието; братя Жекови, жертви героични на Старозагорското въстание в 1875 година; и най-после българските опълченци – тези героични ветерани, които прославиха Шунка със своята дивна защита против 30-хилядна турска войска. Тази „Епопея на забравените“ е може би най-славната страница в поетическото дело на Вазова. Тук ние виждаме събрани в едно най-хубавите му романтични качества. И когато поетът е обладан от патос, той добива една такава сила в израза, достойна само за един Виктор Юго – Виктор Юго например в „Умилостивението“. Освен това Вазов е много научил от Виктор Юго: романтическият патос, любовта към антитеза, хиперболичните фигури ясно прозират в неговата „Епопея на забравените“, както и във всичките му други творения. Рожба на онова романтично поколение, което създаде нова България, Вазов винаги гореше от любов към отечеството си. Голяма част от неговите поеми образуват прославата на България – на нейната история, на нейните герои, на нейната природа, на нейния народ. Одите и поемите, дето поетът възпява

природата и българските планини, особено двете поеми „Родопите“ – 1883, – сборниците „В недрата на Родопите“* – 1890, – „Скитнишки песни“ – 1899 – съставляват голяма част от неговото дело. В стихотворението, което намираме в сборника „Под нашето небе“ – 1900, поетът, който е възпял с жар всичко, ни открива, че тук неговото сърце е туптяло и неговата песен се е вдъхновявала по-силно. От друга страна, Вазов, въодушевен винаги от любов към българската природа, ни даде много пътнички скици в проза, като „Един кът от Стара планина“, „Великата Рилска пустиня“, „В недрата на Родопите“ и пр. В неговия култ към природата, черта, характерна на поетическата му душа, ние виждаме романтичния лик на поета; култ към природата, влюбеност в нейните красоти, е следователно черта, много характерна за романтизма.

Но любов към отечеството не е единственото нещо в поезията на Вазова. Новият социален и политически живот на свободна България, нейното настояще, както и нейното възмечтано бъдеще привличат тоже вниманието на поета. Той възпява всичко онова, което българският народ е преживял от Освобождението насам – тъги, огорчения, разочарования и надежда в едно по-щастливо бъдеще. Още в първите му стихотворни сбирки, написани преди Освобождението („Пряпорец и гусла“ – 1875, „Тъгите на България“ – 1876, „Избавление“ – 1878), ние виждаме интимните връзки на поета със съдбата на българския народ. В сборниците, които следват след Освобождението, предимно в „Гусла“ – 1882, „Поля и гори“ – 1883, „Звукове“ – 1890, забелязва се една социална нота в поезията на Вазов. Той е малко разочарован от новото положение. Той вижда как младото поколение взе да забравя свещените традиции на миналото и да се предава всецяло в дребни политически грязги и ал-

чни забогатявания; затова поетът с горест се провиква: „Винаги борби, борби скверни, насилие, хитрост, клевета...“ Той вижда, че новото поколение е „обзето от леност“, и му напомня, че „за славни цели трябва да ни сега личности силни“. Сърцето му се разпокъсва, когато вижда как злото се засилва и правдата се потъпква. Неговият романтичен темперамент се бунтува против поражаващата се развала, без обаче да губи надежда в едно по-блажено бъдеще, дето ще царуват правдата и доброто. И тъй Вазов лека-полека става певец на възвишените идеали на човечеството, сиреч един поет напълно човеколюбив, като в последните си стихотворения („Под нашето небе“ – 1900) той се издига до върха на мъдростта и на добротата на един Толстой (без обаче да морализира като последния). Дори той сам се упреква, защото някога е възпял нехуманната и кръвожадна строгост на войната („Сливница“ – 1886) – една срамна война между братя – сърби и българи.

Като истински учител на своя народ Вазов напътва погледа на българина към възвишените идеали на правдата, на честта, на любовта и на човешката доброта. Хуманната нота на Базовата поезия дава право да се нарече той народен поет на българите.

* * *

Няма да говорим за любовта в поезията на Вазова, нито за неговия поетичен стил, нито пък за чисто артистичните му качества. Ние искаме само да отбележим с две думи националното значение на неговата лирика. И нека го повторим: в тази негова поезия, изникнала из неговата романтична душа, в неговата безгранична любов към България, в неговия култ към природата, в прославата на българските герои от недалечното минало и във възпяването на възвишените идеали на правдата, на честта и на доброто

ние виждаме душата на идеалистичното и романтично поколение от епохата на българското национално възраждане.

Вазов беше последният поред от великите герои на това възраждане, тъй дивно възпети в неговата „Епопея на забравените“. След Паусия, братя Миладичови, стария Славейков, Левски и Ботйов Иван Вазов е последната залязваща звезда, която България губи днес от своя небосклон.

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ И ПЕТКО ТОДОРОВ

Пенчо Славейков и Петко Тодоров са свързани не само с една обща съдба — че трябваше да умрат, единият през 1912, а другият през 1916, далеч от своята родина, — не само в смъртта — че днес ние погребваме едновременно техните останки, — но те бяха още приживе, като хора на литературата, свързани идейно в едно общо борческо ядро заедно със също тъй покойните Яворов и г-р Кръстев. Един от най-големите и най-значителните факти в българската литература е съществуването на сп. „Мисъл“, което излиза в продължение на 17 години при най-близкото участие на Пенчо Славейков и Петко Тодоров. Пенчо Славейков беше душата на „Мисъл“ и двигателят на ония литературни идеи, които събудиха силни съмнения в българската литература преди 15–20 години и предизвикаха дирене на нови художествени пътища и по-високи цели. Подир дълго и свирено непризнаване от всички страни, подир дълга и отчаяна борба в последните години на своя живот Пенчо Славейков успя да се наложи, внушителен и тежък, като един непоколебим авторитет в българската литература. Девизът в неговата литературна борба беше: против баналните ценности на популярния вкус — към едно по-възвишено изкуство, достъпно само за избраните да живеят в дворците на красотата. Той беше естет, един строг и неотклонен естет. Една силна и оригинална индивидуалност. И в това лежи неговото значение за българската литература. Всеобщата популярност на Вазовата поезия беше непоносима за него; за него широката популярност на изкуството беше профанация на изкуството, а изкуството, кое-

то достига широка популярност – не изкуство. В този смисъл той води цял живот своята естетическа борба против традициите на Вазовата поезия и – по пътя на своето прогресивно увлечение от правдата на своите принципи – доведе своята критика почти ad absurdum: до пълно отричане на Вазовата поезия. Неговото поетическо дело, твърде голямо по обем – „Епически песни“, 1896, „Сън за щастие“, 1907, „На Острова на блажените“, 1910, „Кървава песен“, 1896–1912, и др., не е пълно въплъщение на ония високи идеали, които той се стремеше да внушава на българската поезия. Въпреки пламенното желание на някои негови поклонници да бъде той „най-големият български поет“, той не би могъл да бъде поставен наг Яворова, нито дори наг Ботйова или Вазова. Но той вписа своето голямо име в историята на българската литература благодарение на оная смела и неуморна борба в името на „чистото изкуство“, която той води през целия си живот. До последните си дни той беше неприятен на много кръгове у нас, които – като директор на Народния театър – го прокудиха далеч от България, за да умре самотен на чужбина в Солто Brunate на 26 май 1912. Но впечатлението от известието за смъртта му беше потресаващо.

Пенчо Славейков беше литературният учител на Петка Тодоров. Те двамата бяха въодушевени от една голяма амбиция: да създадат една чисто българска литературна традиция, като вземат за нейна основа българската народна песен. Макар че техните усилия не ги доведоха до желаната цел, макар че времето опроверга намеренията им – все пак самите им намерения, проявени в широки и смели размери, имат своето голямо значение и им отреждат заслуженото място в летописите на нашата нова литература.

Петко Тодоров е една спокойна, бледна, съзерцателна натура в българската литература, съвършено

особен, отделен от всички свои събратя: по сюжет, по стил, по език, Той съзерцаваше поетичните образи на нашето народно творчество и чрез един стилизиран народен език ги отразяваше в драми и иглици през вълните на своите лични преживявания. Той ни остави само две книги: един том „Иглици“ – големи психологически и социални проблеми, извезани върху фона на приказно-игличен национален бит – и един том „Драми“, няколко от които са едни от най-завършените в нашата драматическа литература и продължават да бъдат репертоар на българския театър. Неговата едноактна пиеса – една „песен епизод“, посветена на Пенча Славейков, „Страшил страшен хайдутин“, 1906, по своето дълбоко проникване в човешката гуша и по своята съвършена в простотата си постройка е според нас най-завършеното драматическо произведение в нашата литература. Но цялото дело на Петко Тодоров е обляхнато от поетичния аромат на нашите планини и обляно от златото на фантастичните народни легенди. От неговото плавно слово вее спокойствието и кроткостта на неговия спокоен, блед образ – едно тихо увещание, което ни подкрепя да понесем суровите и тежки удари на неговия учител Пенчо Славейков – две противоположности, съчетани в едно чрез делата си и общата презръдка на смъртта, която ни възвръща днес тяхната забравена пепел.

ПЕЙО ЯВОРОВ (1877–1914)

В новата българска литература поетът Яворов заема съвсем отделно място между две епохи, свършено различни помежду си: между епохата на Вазов и епохата на модерните поети. Той живя и създаде своето творческо дело през десетина години, които биха могли да се смятат като една къса литературна епоха, принадлежаща на Пенчо Славейков. Той също беше малко свързан с Пенчо Славейков: но неговата творческа независимост и индивидуалност останаха свършено незасегнати — напротив: в пантеона на българската литература неговото място се отделя високо и самостоятелно.

Всички обществени среди в България дълго време, и досега, си оспорват на кого принадлежи Христо Ботйов; същото става и за Яворов. Но един спор на тази тема ни се струва невъзможен — по простата причина, че Яворов и Ботйов като поети и индивидуалности принадлежат на българския народ, взет като едно психо-социологично цяло.

Още при първите му опити Яворов беше сравнен — необосновано — с Ботйова; и ние ще кажем същото, но само в един точно определен смисъл: като чиста манифестация или — по-добре — като еманация на гения на българския народ; и в първата ни статия се опитахме да дадем потвърждение на тази истина.

* * *

В историята на литературата често творчеството на един автор се подразделя на два или три периода. Но като че ли у никой автор два периода не са тъй рязко разграничени, както у Яворова.

Всичко, което поетът създаде в продължение на десет години усилена творческа дейност, може да бъде разделено на две групи, напълно различни една от друга – от 1900 до 1905 и 1905 до 1910, – които съчат напълно и ясно етапите на поетичната еволюция у човека и неговите идеи.

* * *

Първите стихове на Яворова намериха навсякъде горещ прием и успехът му растеше всеки ден. Всички бяха учудени от внезапната поява на един голям талант и мисълта ги водеше непосредствено към поетичното богатство на великия Ботйов, който живееше в душата на българския читател като най-блестящ поет на българския език. И критиката почва да сравнява поезията на Ботйова с Яворова. Паралелът се прави поради социалния тон, който е общ в поезията и на двамата поети.

А в това време – преди двадесет години – социалният живот в България почваше да кипи, постепенно се очертаваха по-бурни политически и социални борби и поезията на Яворов, която се явяваше като поетическа манифестация на тези борби, разбира се, заслужаваше горещия прием, който намери.

Но това, което учудваше, беше невероятното богатство на поетичните форми, блясъкът на езика, мощта на израза и тези качества налагаха на читателя от тази епоха сравнението с Ботйова. В своята поезия Яворов остава най-големият майстор на поетичната форма, каквато имаме в нашата литература.

* * *

Първите стихове на Яворов, които излизат в една сбирка, озаглавена просто „Стихотворения“ (1903–1904), бликат от радост, младост, живи и свежи цветове, макар че поетът възпява твърде често нище-

тата и страданията на трудещия се народ, отчаянието на македонските или арменски изгнаници и пр.

Силната напрегнатост в първите стихотворения на Яворов не трябва да се смята само като резултат на младостта му, но по-скоро като манифестация на духа на времето – духа на народа тогава. В първите си стихотворения още поетът показва дълбоките си връзки с народа или – по-право – с колективната душа. Всичко, което живееше пръснато в душата на народа, се издигаше концентрирано и кондензирано – звезда и идеал – в душата на поета. Поетът отразяваше своята съвременност. Той обичаше България – беше голям патриот-революционер и се бореше за Македония; взел е участие в голямото македонско въстание в 1903 година. Страданията на българския народ, несправедливостта на законите – всичко намираще жив отзвук в пламенното сърце на поета. Поетът Яворов в първите си стихотворения беше самият български народ от тази епоха: млад, пламенен, буен, окрилен от върховен устрем, решителен и пълен с надежди.

* * *

Но скоро в душата на поета се извършва завои: живият и радостен тон на неговите песни е заменен с нов: пълен с горчивина и безнадеждност. И формата на поезията му се изменя. Повечето от първите му стихотворения са само леки песни в духа на народните: поемата „Калиона“ или „Хайдушки песни“, написани в лека форма и блестяща звучност, са може би най-хубавите от първите му работи.

Изведнъж поезията на Яворов се изменя по тон и идеи – вместо радост и лекота поетът ни дава мрачни философски размишления, отговарящи на тежки символични образи; вместо лекия тон на народната песен – тъй присъщи на Яворовата поезия от миналото – сега виждаме в него философия и символизъм.

На какво се дължи това?

Неуспехът на въстанието в 1903 г. — съкрушително за патриота, — това означава прощаване с някогашните мечти.

Това душевно разтърсване изменя бърже човека и поета Яворов.

(Няколко страници от мемоарите, които поетът ни е оставил от това време, позволяват едно подобно обяснение за невероятната промяна, която разделя творчеството на Яворов на два периода, тъй различни един от друг.)

Именно след погрома на въстанието в 1903 г. започва вторият период на поетическото дело у Яворова; от 1905–1910 г. пред нас се явява един нов поет.

Още в края на сбирката „Стихотворения“ намираме поемата „Нощ“ — една безсънна нощ, която подказва вече втората сбирка на поета — „Безсъници“ (1907). Тази поема в загхващ ритъм рисува крушението на патриота в душата на поета. Една ужасна нощ! Сам между голите стени той напруга очите си; мрак пълзи от всички ъгли на стаята — огнището е без огън; отворена уста, готова да прокълне целия свят... Вън бурната нощ гони черните облаци: гръм и прясък — като ехото на някаква злобеща песен:

Не песен слушам! а злобещо
ехтят отчаяни въздишки
и гладни плачове, и диви
подземни писъци... Хлести
размахан бич от скорпиони,
звънтят окови-железа.

Знойна мъка разкъсва сърцето на поета и съвест
гризе душата му... Не, не, той не е променен, защото
изрича своята пламенна клетва:

Прости, родино, триж злочеста,
прости разблудното си чаго,
Ще бъда твой! Кълна се, майко,
кълна се в хилядите рани
на твоята снага разбита:
кълна се и в мечтите твои
на бъдащност честита:
с кръвта си кръст ще начертая
от Дунав до Егея бял
и от Албанската пустиня
до черноморските води!
И моя кръст на дух свободен
всегдашният ще бъде път;
за гения ти все по него
разкошни лаври ще растат...

Макар и слаба, пак десница
ще може — ето... А това —
вериги! Кой ли и защо,
кога ли ме е оковал?
Повия ли се, тъй боли,
тъй стяга...
...Ах, на зло видял се
злокобен и всегашен сын!

Не, мъжеството на патриота в поета е изчерпано. Кошмарът го държи в ноктите си — потиснат, без сили и без надежда. Но кой троп на неговата врата? Влез!... А, това е мечтата на неговите мечти: тя иде тъй късно посред нощ; отде? изплашена, морна; в разкъсана одежда; разпилени коси; окаляни нозе; студени ръце; лицето в рани и мокро от сълзи... тя е избягала — мечтата! — той я целува, иска да я стопли — и това е върховното щастие за него. Не иска повече! Далеч от този свят, далеч от злобата човешка, далеч от земните закони — в нашия рай... Но защо

трепери тъй странно тя? „Идам! Но кои? Те влазят... Помощ!... Боже, все тая нощ! — все моя сън.“

Всичко е свършено! То е майката в черно, която вижда халюциниращия поглед на поета — във бясната фъртуна безспирно бляска и кошмарът отнася поета към гроба.

По-късно в един афористичен куплет в сбирката „Безсъници“ поетът казва всичкото това по-прецизно: „Честит“ бил царят, „клет“ бил робът — не е ли за двама гробът единствена врата?

Бъдещият път на поета Яворов е вече определен: смъртта и кошмарът на нашите мисли и желаниа. Разочарованието пред ковчега на любовта и надеждата — отричане от всичко, което би ни донесло радост — проклятие на жената — едно трескаво желание — размишление за безнадеждно бъдеще и примирено съзерцание на миналото, ето тона на Яворовата поезия след 1905 година — мрачен, зловещ.

Дълбоката печал в поезията на Яворов би могла да се вземе като байронизъм, но оригиналните извори на тази печал не оставят следи от съмнение за някакво влияние на романтизма и на „мировата скръб“ — Байрон, — мировата скръб на Яворов е свършено оригинална и спонтанна; доказателство: непосредственото освобождаване на израза и спонтанната твърдост на поетичните форми. Именно в поемите от 2-рия период — „Безсъници“ и „Прозрения“ — може да се обхване образът на Яворов в цялата му големина и мощ. Защото непосредствената мощ, оригиналността и спонтанният израз не са само доказателство за оригиналния талант, с който поетът е дарен, но по-скоро са доказателство за дълбоките и мистични връзки между поета и колективната гуша на народа, от чиито недра е израснал той. Защото истинският талант в изкуството е винаги една манифестация на колективната гуша на неговия народ. Ня-

ма изкуство за изкуството. Няма изкуство, което да е манифестация на една индивидуалност. Такова изкуство е лично развлечение за своя автор и не може да предизвика у другите освен чувство на задоволено любопитство – ако се предположи, че те благоволяват да бъдат любопитни. Значи то не е изкуство. Истинският талант е винаги манифестация на един психологически колектив, истинското изкуство е винаги продукт на един психологически колектив – отдето то черпи своята сложествивна и могъща сила. Ето, такава е поезията на Яворов от втория период на творчеството му.

Схванати по този начин отношенията между народа и неговия поет, следва, че скръбта и отчаянието в поезията на Яворов не трябва да се вземат като негово лично откровение. Това е пак разгъването на скръбта и отчаянието у колектива. Не разбирам общото отчаяние от пропадането на македонското въстание в 1903 г. – не: този неуспех беше само един външен факт, който засегна една нова струна в душата на Яворова, скрита струна, най-силната в душата му, и тя е истинското психическо съдържание на поета. Погромът на въстанието в 1903 г., в което поетът взе участие, обтегна тази струна на неговата душа.

Психологическото съдържание – то е скръбта у Яворова. Отгде иде тя? Лична скръб не би могла да бъде тъй дълбока на 27-годишна възраст. Тя е наследена скръб. Колективната печал на българската раса в продължение на векове робство, кондензирана в края на това робство в избраната гуша на поета.

Поезията на Яворов е манифестация на колективната българска душа с всичката ѝ скръб и всичките ѝ горести в миналото; възкресеното в поета минало, за да се манифестира, за да се даде на света мъдростта, придобита през толкова скръб.

Това не се е разбирало и досега у нас и ограничените умове не искат да признаят същественото в неговото поетично творчество от втория период с изключение на първите му леки стихотворения – признати като подражание на чужди образци – именно френските символисти. Те не знаят, че едно подражателно изкуство е винаги нещо немошно, но заявяваха поне искрено, че нищо не разбирали от „мрачната“ и „непонятна“ поезия на „Безсъници“ и „Прозрения“. Поезията на Яворова от 1905 г. е символическа. Символизмът у Яворова може да бъде разбран двояко: като поетично изкуство в образи или като проекция на мистични идеи. Обаче не трябва да се търси връзка между символизма на Яворов и французкия символизъм от края на миналото столетие. Символизмът на Яворов е спонтанен. Мистицизмът на Яворов, както и образната форма са резултат на неговата собствена душевна организация. Разбира се, той познаваше Бодлер, Верлен, Маларме, Метерлинк (от когото е превел няколко поеми) и други французки символисти, но той си е служил със символическите похвати, преди да ги познава. Като еманация на българския гений, той манифестира ценностите на психологическа мъдрост и богоискателство, зачнати чрез вековното страдание в утробата на българската душа, а едновременно с това – и пълния обем на творческата мощ на българския гений. Вярвам, че посочих достатъчно спонтанността и независимостта на неговия поетически натюрел.

* * *

Яворов оставя само няколко десетки поеми, написани в 1905–1910 г. (заедно с няколко избрани от първите му „Стихотворения“, издадени в един том „Подир сенките на облаците“ – 1910) – но в този единствен том всичко е от висока художествена

стойност. За съжаление не е възможно да се изследва в един кратък епюд цялото дело на поета в различните му етапи. Всяка страница задържа нашето внимание. Аз ще цитирам само част от една поема, която според мен разкрива за самия Яворов съзнанието за дълбоките връзки с колективната гуша на неговия народ, отразена в поета като наследствено проклятие да понесе и изрази в поетическо слово колективния ужас на миналото.

И виждам своя образ там изпод водите
държат подводни храсти в кървави бодли
челото изранено. Съскащи и зли,
през моите уста на хаоса змиите
подават сноп езици. Камък там лежи
и камък остър на гърдите ми тежи.

Не съм аз там – не съм това – не съм!... Безцветни
край сянката ми шетат сенки рой,
залутани безцелно, жадни за покой.
Минуват сенки: в погледите мимолетни
и съжаление, и уплах се чете.
Минуват, заминуват и не спират те.

Каква мощна съзерцателна поезия! Цялото творчество на Яворов е съзерцателно и то ражда нуждата от символистични похвати и мистично-патетичен език. Това беше съдбата на поета: да остане целия си живот в плен на своите видения – страшно наследство на неговата гуша, от което той трябваше да се освободи. Той понесе товара на своите видения, изживя своите страдания: това беше целта на живота му и съзерцателната сбирка „Подир сенките на облаците“ с нейния чудесен край. В нея поетът написа всичко, което трябваше да напише – и след 1910 година той не писа повече стихове: беше като че ли

казал всичко! Беше изпил всичката горчивина на своята съдба: беше изживял целия си живот. Бихме го сравнили с Бодлер, а това име също определя мястото на Яворов в историята на българската литература: той е родоначалник на модерните. Яворов е за нас това, което е Бодлер за французите.

След 1910 година поетът написва две психологически грами. Но неговото предопределение беше вече изпълнено в лирическото му творчество: той беше казал всичко. И неумолима фаталност го доведе до една жестока смърт.

ДИМЧО ДЕБЕЛЯНОВ (1887–1916)

Очертахме фигурите на нашите двама най-големи поети – Христо Ботйов и Пело Яворов – като манифестации на гения на българския народ: първият, манифестираше в своето творчество виталната сила на нашата раса – расовия гений във всичката негова първичност, другият, понесъл и отразил страданието на своите прадеди в миналото. Ботйов и Яворов са, тъй да се каже, двамата пророци на колективната българска гуша. И защото бяха пророци, те създадоха своето голямо народно творческо дело.

Ако преминем от Яворов към младото поколение поети, не бихме открили у последните концепции от такова колективно значение като тия у Ботйова и Яворова. Поетите след Яворова манифестират само личен темперамент – тяхното творчество е не само индивидуално, но и лично: Ботйов и Яворов бяха също индивидуалисти, но техният индивидуализъм беше само спонтанно освобождение от едно психическо състояние на колектива – един *колективен индивидуализъм*. Индивидуализмът на поетите от младото поколение е *личен индивидуализъм*, тъй както и цялата нова българска поезия е изключително лична. Новите поети, които у нас наричат символисти или модернисти, имат голямо значение дотолкова, доколкото са български поети. Но всякога те ни разкриват само себе си и тяхното творчество трябва да бъде разглеждано като лично. Същото е и с поетическото творчество на Димчо Дебелянов.

* * *

Той беше нещастник в живота си, но с един прекрасен талант. Роден в един отдалечен към на нашите планини (Копривщица), израснал в патриархална и идилична среда, Димчо Дебелянов навлиза като свършен невежа в модерния живот, който го поглъща в своя стремителен поток, за да смачка неговата крехка гуша. Подобно на Пол Верлен, той би могъл да каже за себе си:

Сирак без гом, но с поглед тих
дойдох аз нявга, още млад,
при чужди хора в шумний град:
зло никому аз не сторих.
Години гвайсет щом стигнах,
любов и скръб узнах тогаз:
жени красиви видях аз —
но аз не бях красив за тях.
Герой не съм аз бил го днес,
но сам в света, без роден край,
аз исках в бой да найда край —
ала и в боя бях злочест.
Дойдох ли рано в този свят,
или пък късно аз? — уви,
защо? — О, братя, всички вий,
молете се за бедний брат.

Не случайно цитираме тука Пол Верлен. Поезията на Димчо Дебелянов сочи твърде голяма прилика с тази на Верлена. Като Верлена Димчо Дебелянов беше нещастен човек, човек на несполуките. Той остана винаги неспособен за големия живот, винаги блъскан на сам-натам, отдето иде резигнацията и болезнения тон на поезията му. Потъмнала в бездната на толкова мъка, гушата на поета тръпне от желание за груг мир — тих, спокоен и пълен с утеха. Това желание се разкрива в многобройни образи на тишина и радост:

„Накрай полето, гето плавно излъчва слънцето стрели
и в мирни валози потокът с вълни приспивни ръмоли,
меда на отдиha стаила дълбоко в девствени негра –
виши колони непреклонни успокоената Гора.

Там времят приказки старинни, там тае звънка тишина.

.....

Те канят уморения пътник да си почине под ти-
хото шумолене на листата след трудния път – „И
подслон верен в час вечерен намират морните криле“.

Но поетът не достигна никога да мечтаната го-
ра; той си остана винаги тук, жалка бедна марионетка
в мъртвешкия танц на живота, винаги заблуден в
уличните тълпи, гето мъжете приличат на „хилави
войни“, а жените са „отвързнати неми сирени“...

„В миг глуха вълна над града се пронесе,
аз сетих и страх, и молитви в сърце си,
и видях света като пропаст бездънна.
Незрими води, с глух и таинствен ромон
заляха съня на безбрежия неми
и нямаше там ни пространство, ни време...
И, с поглед стъмен от предсмъртна замая,
аз плахо превих колена прималняли,
помислил, че някакъв глас ще вещае
незнаен завет из незнайни скрижали,
че някакъв Бог умилен ще разкрие,
след толкова дни на безумства метежни:
защо е тъй горд и надвластен. а ние –
тъй слаби, тъй горестни, тъй безнадеждни!
Напразно, уви! – невъзпламнал угасна
великият миг на великото чудо;
нов суетен стрем из тълпата ме тласна,
мечтата смени безпощадна пробуда,
и ропот и смях в тишината нахлуха...
„Пиян е, безумен е!“, някой прощушна...

Аз станах. Небето бе празно и глухо.
Аз плачех. — Тълпата бе ледно бездушна.

Поетът е затворен в живота като в безпросветен затвор. Никаква светла пътека пред него — ни то една негова мечта не се сбъдва — душата му е напълно смутена, животът му — само бреме. Димчо Дебелянов ми бе писал през последните си дни.... „И когато настъпи желаният час да се отърва от целия този недостоен товар на живота — о, няма да изляза през вратата, а през прозореца, да се знае, че съм избягал....“ С такива чувства е изпълнен целият нерадостен живот на Димчо Дебелянов.

Поетът беше пленник на страшната проблема Живот. Съвестта му разбиаваше живота на хиляди въпроси, които стягаха душата му с огнени обръчи. Животът беше за него страдание, а страданието — неговата поезия.

Димчо Дебелянов живя страхотния живот на съвестта: по плъзгавата пътека, дето кракът се колебае — между волята и безумието.

Душата на поета Димчо Дебелянов — това е образът на неговата „Разблудна царкиня“, която се люшка между чудовищни подеми и падения в мрачните подземия и разкошни зали на старинен дворец на брега на морето, великото море, което крие в далечините си осъществяване на мечти и желания.

В „Легенда за Разблудната царкиня“ са отразени чрез символи цялата душа и целият живот на поета. Обаче Димчо Дебелянов не беше избистрен като „символистически“ поет. Той беше пленник на голямата проблема Изкуство: но остана недовършен като поет, защото смъртта внезапно го повика далеч към бреговете на Струма, за да запечати в сърцата ни скръбното число 3. X. 1916.

* * *

Димчо Дебелянов, чието творчество, по мое мнение, под влиянието на Яворова (както впрочем на всички наши лирици след Яворова) е един документ за епохата: епохата, двадесет години – напрегнати усилия в цялото строително дело на България, усилия, много тежки за кротката гуша на един поет, роден много рано или много късно.

Все пак поетическото дело на Димчо Дебелянов остава една от блестящите страници на новата българска литература. Той е майстор на стиха и на езика и след смъртта си се наложи на критиката, която някога беше враждебна към него.